

Jarosław Poliszczuk

Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

ORCID: 0000-0001-9081-7900

Его-документи як конструкт образу міста (на прикладі текстів про Одесу)

Ego-Documents as a Construct in the Image of the City (on the Example of Texts about Odessa)

Abstract

The author of the article writes about the identity of Odessa as about the kind of local identity that manifests itself in the historical context. He researches the individual examples of the local cultural specificity, appealing to the thoughts of authoritative writers and scientists. Odessa's identity was formed through the influences of different factors, some of which were even contradictory. This gave rise to its uniqueness. It is characterised by liminality, independence (autonomy), cosmopolitanism. But it is important to understand that those influences were not equal, and their effects were often used for creating the ideological doctrines of the nineteenth and twentieth centuries. In the presented research, the author reveals the formative mechanisms of some stereotypical images that the concept of identity consists of. These mechanisms express open or hidden Russian imperial strategy of colonisation. That is why the efforts to glorify the local and specific are questionable. In this context, the well-known Odessa cosmopolitanism is often explained. But sometimes it is incorrect to understand it as the effect of the historical process of assimilation by the national, linguistic, or religious denominational groups which took place in the city during the nineteenth and twentieth centuries. The article is also about the discrimination against the culture of the national minorities, who in the so-called Odessa myth are represented in a fragmentary and incomplete way. Ukrainian element was also discriminated against. This may seem paradoxical, as Odessa and the Black Sea region are a natural part of the Ukrainian cultural space.

Keywords: ego-document, memory of culture, identity, frontier, cosmopolitanism, assimilation.

Пам'ять міста. Місто відіграло ключову роль у розвитку європейської цивілізації та культури, особливо за новітнього етапу історії. Відтак цілком закономірно йому надають особливої ваги в сучасних наукових студіях, трактуючи як один із пріоритетних предметів дослідження. Динамічний розвиток сучасних міст створює цікавий прецедент для рефлексії про локальну ідентичність, яку акумулює та репрезентує місто як цивілізаційний осередок – із позицій нового регіоналізму, поетики простору чи геопоетики тощо¹. Звичайно, локальну ідентичність непросто виявити: вона є плинною й динамічною, а форми її репрезентації бувають дуже різними, залежно від політичних укладів та конкретних умов регіону.

Щодо міст сучасної України ускладнюючим чинником є те, що вони упродовж двадцятого століття радикально змінювали як склад населення, так і колективну ідентичність. Відтак сьогодні доводиться шукати ефективних способів повернення забутого спадку, що був викреслений з культурної пам'яті. Досвід багатокультурності, який формував місто в минулому, зокрема в ХХ столітті, тобто в час панування тоталітарних режимів, був поставлений під сумнів. Отож, сьогодні, повертаючись до нього, слід розуміти всю умовність культурного реконструювання минулого, яке має невід'ємні риси власне конструювання – за умов нової епохи, що спонукає повертатися до пережитого досвіду й переосмислювати його. Словацький письменник Павел Віліковський (Pavel Vilikovský) у цьому контексті вживає дуже влучну метафору мовчання, що знаменує пережиту травму та

¹ Vide M. Zaleski, *Formy pamięci*, Wydawnictwo IBL, Warszawa 1996; E. Rewers, *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, Universitas, Kraków 2010; *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Universitas, Kraków 2012; E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014; P. Czapliński, *Poruszona mapa: wyobrażenia geograficzno-kulturowa polskiej literatury przełomu XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2016; Y. Polishchuk, *Hibrydna topografia: Mistsia i ne-mistsia v sychasnii ukrayinskii literaturi*, Knyhy-XXI, Chernivtsi 2018.

втрату властивої мови, якою можна було би її виразити. Якщо в минулому, твердить він в оповіданні *Štvrtá reč*, Братислава була містом трьох мов (німецької, угорської, словацької), то нині до неї додалася ще четверта – мова мовчання². За нею приховується втрачений культурний дискурс, який уже неможливо відновити, а за ним можна тільки ностальгувати.

Відновлюючи баланс минулого та сучасного, варто уникати крайнощів – чи то штучної архаїзації, чи то безоглядної модернізації. Ці проблеми неухильно виникають в урбаністичних середовищах і нерідко обертаються непростими й тривалими суперечками. А їхнє розв'язання не є справою тільки науковців, воно важливе в ширшому суспільно-культурному контексті. Через те наукові студії культурної урбаністики набувають у наш час особливого значення. В останні десятиліття цей напрям дослідження (в англomовному світі його окреслюють як *urban studies*) набув інтенсивності: на це впливає не тільки бурхливий розвиток міської цивілізації, а й якісні зміни в її укладі. Людина, що мешкає в сучасному місті, потребує не лише задовольняти свої базові потреби, а й ідентифікувати себе зі спільнотою, причому в широкому значенні цього слова, що не обмежується сучасністю, а охоплює минуле та культурну пам'ять минулого, яка шукає спадкоємності у властивих для нашого часу формах. А такі форми тяжіють до інтегрованих оцінок: якщо раніше уявлення про минуле формували усні та писемні спогади (его-документи), то тепер вони витіснені узагальненим медійним образом, що втілюється через телесеріали й телепередачі, комп'ютерні ігри тощо. Це, на жаль, призводить до втрати авторитетності документальної літератури. Однак є й зворотна тенденція, коли типовий медійний продукт викликає несприйняття, а отже – бажання пізнати минуле не в його стереотипному вимірі, а через досвід безпосереднього контакту, через витіснену пам'ять, яку можна знайти в опублікованих спогадах,

² P. Vilikovský, *Prvá a posledna laská*, Vydabatel'stvo SLOV-ART, Bratislava 2013, s. 137.

щоденниках, листах – зокрема призабутих, таких, що досі не викликали загального інтересу або здатні істотно коректувати загальноновідомий образ.

На прикладі міста зручно аналізувати плинність колективної пам'яті, що змінює характер та форми репрезентації залежно від обставин. Пам'ять міста складається на підставі численних індивідуальних та групових образів, а їхня незбіжність створює своєрідне поле напруження, що в соціальному чи політичному плані призводить до конфліктів, однак у плані культури може постулювати як зіткнення, так і співіснування та продуктивний трансфер цінностей. Саме поняття колективної пам'яті є дуже умовним. Пам'ять міста не можна уявити як арифметичну суму індивідуальних образів, але так само – як середню величину з-поміж них. Свого часу французький соціолог Морис Альбвакс, якого вважають засновником студій над пам'яттю в європейській науці, підкреслював, що кожна індивідуальна пам'ять складається не довільно, а в тісному соціокультурному контексті, під міцним впливом соціуму³. Відтак індивідуальна пам'ять зумовлена певними соціальними рамками, які її визначають.

Пам'ять місця складається з поступових кроків його ідентифікації як чогось особливого, що заслуговує на фіксацію у спогаді та знову звертає на себе увагу, вже з часової відстані. Деталі в цьому випадку мають значення, нерідко саме з них складається таке враження унікальності та неповторності, яке привертає нашу вагу до писемних мемуарів. Низка асоціацій веде від окремої деталі до ширших спостережень та узагальнень, подібно до руху концентричних кіл на воді. Поль Рікер якось завважив, що особливо значущими й вартісними є спогади про конкретні місця, з якими пов'язане наше життя: вони становлять основу спільної пам'яті, що поєднує близьких осіб. Від таких асоціацій здійснюється поступовий перехід до образів колективної пам'яті та місць, освячених традицією:

³ М. Halbwachs, *Sotsialne ramki pamyati*, per. s franc. i vstup. st. S. Zenkin, NLO, Moskva 2007, s. 28.

Szczególnie wymowne i cenne są wspomnienia o tym, że się mieszkało w takim to a takim domu albo że podróżowało się do takiej, a nie innej części świata: spletają się zarówno we wspomnienia intymne, jak i wspólną pamięć łączącą bliskich [...]. Od pamięci wspólnej przechodzimy stopniowo do pamięci zbiorowej i dotyczących jej upamiętnień związanych z miejscami uświęconymi przez tradycję: to ze względu na takie żywe doświadczenie wprowadzono pojęcie miejsca pamięci, poprzedzające ekspresje i utrwalenia, które następnie zaczęto wiązać z tym wyrażeniem⁴.

Острови, анклави, комбінації. Спроба означити локальну ідентичність на підставі спогадів про місто, тобто еґо-документів, приречена на борсання в численних суперечностях. Вибір з багатого культурного архіву тих, а не інших спогадів, – одна з них. Інша – як сприймати спогади окремих осіб, наскільки вважати їх репрезентативними для свого часу і обставин або, ширше беручи, в масштабі культурної пам'яті міста взагалі. Місто в минулому зазнало різних обставин, а конкретні етнокультурні маски в його історії нашаровувались таким чином, що сьогодні важко встановити їхні межі та грані взаємовпливів. Одеса – місто, в якому постмодерний принцип множинності і варіативності втілюється повною мірою. Через те сучасному дослідникові, що зосереджує свої зусилля навколо історії Одеси, відкривається широкий простір для інтерпретації. Адже – з огляду на постійну міграцію місцевого населення – неможливо з певністю говорити про «одеськість» у принципі. Як вимірювати автохтонність одеситів – роками, десятиліттями, поколіннями, періодами, формаціями? Чи є підстави говорити про тяглість традиції в місті, яке було засноване та розвивалося саме як місто мігрантів?

Химерне поєднання індивідуальних та групових ідентичностей, що постають перед нами в історичних віддзеркаленнях різної давності, робить осмислення одеської тотожності складним та суперечливим, позаяк осмисленню підлягає нестійкий, постійно рухливий об'єкт. Ключовим у цьому контексті стає питання критеріїв – що слід вважати за норму чи еталон, а що –

⁴ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Universitas, Kraków 2007, s. 195–196.

тракувати як випадкове, тимчасове та неістотне. Адже населення міста в різні періоди його історії дуже різнилося за своїми етнокультурними характеристиками. А процеси масової депортації та міграції, що прокотились Одесою упродовж двадцятого століття, сприяли цілковитому занедбуванню місцевої традиції та витісненню її під тиском модернізації та глобалізації. Окремі мемуари, до яких ми далі апелюємо, репрезентативні по-різному, та й вибір цих текстів (авторства Володимира Жаботинського, Єжи Стемповського, Макса Фарберовича, Бориса Херсонського тощо), не вільний від суб'єктивності дослідника. Проте загалом ці тексти привертають нашу увагу тим, що вибудовують ідентичнісні характеристики по-своєму, суттєво доповнюючи або й заперечуючи той офіційний дискурс, який закріплений за Одесою в історіографії ХХ ст.

Найістотніша ознака, яка постає в різних оповідях про Одесу, так чи інакше торкається її **фронтирності**⁵. Це місто завжди перебувало на межі й пограниччі – держав, етносів, культур, релігій, традицій. Локальну тотожність формувала атмосфера культурної відкритості, що була напряду пов'язана з межовим (фронтирним) статусом міста-порту. Як відомо, фронтирний стан слід сприймати амбівалентно, зокрема в культурі, де він не лише гальмує певні процеси, а й створює простір інтенсивної взаємодії⁶. Масова асиміляція одеситів та гомогенізація міського простору стали наслідком тоталітарних практик двадцятого століття – червоного й коричневого тоталітаризму, що спричинили велику трагедію Одеси й фактичне завершення її історії як мегаполіса та світового міста⁷. На жаль, ці зміни набули незворотного

⁵ Коцепцію фронтирності автор докладніше з'ясовує у щойно виданій монографії: Y. Polishchuk, *Frontyryna identychnist. Odesa XX stolittia*, Dukh i Litera, Kyiv 2019.

⁶ Цей аспект цікавить передусім істориків, але також культурологів: I. Chornovol, *Komparatyvni frontyry. Svitovyi i vitchyzniani vymir*, Krytyka, Kyiv 2016, s. 14–15.

⁷ Ch. King, *Odessa. Geniusz i śmierć w mieście snów*, tłum. H. Pustula-Lewisaka, Czarne, Wołowiec 2016.

характеру, що викликає в сучасних одеситів досить популярні настрої ностальгії за втраченим культурним спадком. З іншого боку, сучасні уявлення одеситів про мультикультурність переважно плиткі й поверхові: вони передбачають ідентифікацію себе як «інших», але тільки за посередництвом російської мови та культури, які лишаються домінантою в актуальній постаті міста.

Образ Одеси як правильного казана, в якому змішуються різні ідентичності, має велику традицію. Він присутній у багатьох спогадах чи принагідних оцінках, які залишали гості міста в минулому. Одну з таких оцінок дав видатний польський публіцист Єжи Стемповський в есеї *В долині Дністра*. Він окреслив локальну тотожність не лише Одеси, а й усього причорноморсько-бесарабського краю, вказуючи гібридну якість як найбільш прикметну особливість цього простору. Насамперед, відзначав письменник, цей простір визначає відсутність чітких кордонів, меж та різного роду обмежень. Така географічна якість мала безумовний вплив на формування місцевого населення, котре так само не втілювало «чистих» національно-етнічних форм, а радше схилялося до варіацій, які насправді важко ідентифікувати. У сприйнятті Стемповського це нагадувало старосвітський Вавилон, де змішувалися етноси й говірки:

Narody Zachodu potrafiły tu i ówdzie ustawić mniej lub więcej pewnie swe granice, wypędzić obcych, odmówić wiz cudzoziemcom i wytworzyć pozory jednolitości wewnętrznej. Za mojej pamięci w Europie Wschodniej nie było jeszcze nic podobnego. Cała ogromna część Europy, leżąca między morzem Bałtyckim, morzem Czarnym i Adriatykiem, była jedną wielką szachownicą ludów, pełną wysp, enklaw i najdziwniejszych kombinacji ludności mieszanej. W wielu miejscach każda wieś, każda grupa społeczna, każdy zawód niemal mówił odmiennym językiem⁸.

Така несамоविта мішанина стала можливою завдяки особливому місцевому ландшафтові, але також і через слабкість центральної влади (Російської імперії, пізніше Радянського

⁸ J. Stempowski, *Od Berdyczowa do Rzymu*, Kultura, Paryż 1971, s. 18.

Союзу), що не могла вповні контролювати цей простір. Щодо Одеси й околиць можна з певністю твердити, що основою ландшафту є дві стихії, які заклали принцип відкритості та відсутності певних меж у свідомості місцевого населення. Це, з одного боку, відкритий пейзаж бесарабського степу – наземна стихія, яку довелося освоювати мешканцям. З іншого ж – відкрита перспектива Чорного моря, яка й приваблювала, і лякала водночас. Нестійкий, схильний до динаміки стан цих двох стихій, суші й моря, вплинув на нестійкість ідентичностей, які були присутні на приморських теренах, – вони проявлялися спонтанно й непередбачувано. Єжи Стемповський згадував у цьому зв'язку іронічні коментарі свого батька, який твердив, що в Одесі греки ставали росіянами, траплялися поляки-чорносотенці, а діти від змішаних шлюбів несподівано ставали українцями чи білорусами⁹.

Формування образу міста в XIX столітті супроводжувалося стараннями центральної влади надати йому імперський характер та, навпаки, локальними інтенціями, що нейтралізували імперську свідомість та підживлювали ліберально-анархічні настрої різного ґатунку. Це й створило суперечливу тотожність дореволюційної Одеси, в якій, з одного боку, формувалася російська аристократія та буржуазія, проте, з іншого, її вплив був обмежений і зіштовхувався з впливом інших середовищ – дрібного міщанства, ремісників, рибалок, торговців, робітників. Цю дихотомію чудово відображає одеська культурна традиція. На етапі розбудови міста його культурне життя зосереджувалося головню навколо театру, як стверджує американська дослідниця Патриція Герлігі¹⁰, що засвідчувало зміцнення імперсько-аристократичних амбіцій південноросійського центру. Проте з часом ця ситуація радикально змінюється – у місті з'являються численні осередки альтернативної культури (субкультури), а на початку XX ст. воно стає одним із центрів авангардистських експериментів,

⁹ Ibidem, s. 19.

¹⁰ P. Herligi, *Odesa. Istoriia mista. 1794–1914*, Krytyka, Kyiv 1999, s. 142.

що мали значний вплив на розвиток європейських та світових течій у мистецтві сучасної епохи.

Подібне напруження поміж «верхами» та «низами» спостерігаємо в радянську добу, незважаючи на популярну в ті часи риторику рівності та братерства. З одного боку, партійна номенклатура старалася насадити радянські культи, з одночасним замовчуванням та витиранням пам'яті дореволюційного минулого, а також ігноруванням негативних сторін сучасного. І це їй значною мірою вдалося, якщо судити з сучасного вигляду міста та свідомості його мешканців. З іншого, такий настанові протистояв низовий рух, що творив малі й більші осередки нонконформізму¹¹ й дисиденства¹².

Місця, острови й анклав Оdesи. Зрештою, наш час прикметний поступовим поверненням історичної пам'яті, що наочно виражається в назвах вулиць, реставрації старої архітектури, музейництві, театральному житті тощо. Однак з писемними спогадами гірше: багато сучасних спогадів про Одесу грішать стереотипними уявленнями про локальну ідентичність, що зазнали значної дифузії з боку радянської пропаганди на накиннутих нею кліше. Усе-таки одеситам хочеться ідентифікувати своє місто з традицією свободи та незалежності. Поворотним пунктом в його історії вони вважають 60-і роки, коли відбулися якісні зміни в структурі радянського суспільства. Так, саме завдяки цим змінам стає можливим повернення до одеської традиції колективного дозвілля, цього разу в формі субкультурної тусовки. 1960-і роки принесли одеситам певні соціальні блага й звільнення від обтяжливих обмежень та дефіцитів, а також від тотального страху обмов та репресій. Вони також постулювали потребу тіснішого спілкування, консолідації. Старше покоління вибирало родинне чи сусідське коло, тоді як молодше шукало

¹¹ О. Kotova, *Neofitsiina Odesa 60-80-kh*, http://www.soviart.com.ua/artjournal/arch/num17/j17_a12_u.html [15.11.2019].

¹² *Donka Odesy. Nina Strokata v dokumentakh i spohadakh*, DRUK, Odessa 2005, s. 12–13.

більш вільних та незалежних умов. Звернемося до приватних спогадів мешканця Одеси Максима Фарберовича:

Семейные посиделки были уделом родителей, бабушек и дедушек. Молодёжь сбивалась в группы, которые тогда называли «компаниями». В Одессе тех лет вообще большое значение имели своеобразные клановые связи: дворовые, уличные, районные, школьные. Вплоть до таких нюансов: к одной фребеличке на Соборку (Соборную площадь) ходили. При формировании компании не принимались во внимание ни материальное положение и должность родителей, ни, упаси Боже, национальность. Встречали в те годы не по одежке, а по таланту и начитанности, по умению «заводить» компанию, петь студенческие и блатные песенки, по коммуникабельности. Тусовка времён «оттепели» являлась таким советским аналогом сборищ разночинцев 19-го века. Почти все мы были интеллигентами во втором поколении – дети врачей, учителей, преподавателей вузов, научных работников, инженеров и мелких служащих. Встречались среди нас и дети квалифицированных рабочих, и выходцы из совсем бедных семей, где отцы погибли на войне, а матери работали уборщицами, санитарками и т.п.

По праздникам компании собирались у кого-нибудь на квартире, на даче, часто выезжали «на природу». Много разговаривали, пели, читали стихи. Девушки тех лет не стеснялись хорошо выпить и закусить, и были довольно раскованы (до определенных пределов). Так проходила молодость – «под сенью девушек в цвету» на грани «невыносимой легкости бытия»¹³.

Автор романтизує у спогаді пам'ять минулого, передусім за двома ознаками. Приватно – через те, що це був час його молодості, який викликає світлі враження. Але також через те, що описані ним події апелюють до позитивних асоціацій про колективну ідентичність, яка формувалася у спілкуванні молоді. Ненавмисне він, однак, виявляє й суперечності. Декларуючи соціальну рівність, перелічує все-таки дітей інтелігенції, згадує,

¹³ М. Farberovich, *Zhyzn odessitov v 50-60-ie gody, kakoi ona byla*, <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/zhizn-odessitov-v-50-60-e-gody-hh-veka-kakoj-ona-byla.html> [10.11.2019]. Vide М. Farberovich, *Ocherki alkogolnoy topografii Odessy vtoroy poloviny 20 veka*, Samizdat, Karmiel 2005, <http://codistics.com/sakansky/paper/farberovich/max09.html> [1.06.2020].

що рідше до компанії приймали представників інших соціальних станів. Сумнівна також теза про національну рівність, адже автор умовчує, що основою субкультурного спілкування молодих була все-таки російська мова й російська поп-культура («блатні пісні» та под.), хай зі специфічними радянськими акцентами. Прикметною особливістю мемуарів, які залишили представники покоління шістдесятників, є певна ідеалізація культурної відкритості періоду хрущовської «відлиги» (1960-х рр.), коли локальна тотожність одеситів зазнавала менше утисків з боку влади, а також сформувалися осередки альтернативної культури. Оповідючи про це з піднесенням, автори спогадів не тільки наводять конкретні приклади контр-культурного руху, а й утверджують думку про існування особливого морального кодексу в середовищі молодих, принципово відмінного від радянського. Так, поет і вільнодумець Юрій Хашчеватський згадував:

Все-таки у нас были какие-то нравственные законы. Кодекс чести, который мы, несмотря ни на что, выполняли. Грубо говоря, я мог попереть на двадцать, на тридцать человек, если они оскорбили меня, если они оскорбили женщину, которая со мной идет... Вот этот романтизм, оставшийся из конца 50-х годов, помноженный на цинизм конца 60-х... Мы были романтиками еще оттуда. Мы были растеряны. Но какие-то вечные вещи мы защищали¹⁴.

Асиміляційний тиск ішов із Москви, однак добровільно-примусова колонізація Одеси на сьогодні зайшла так далеко, що самі мешканці міста не сприймають її як проблему. Вони не бачать негативних наслідків русифікації, якої зазнало місто, а також тих збитків, яких ця русифікація завдала культурі, збіднюючи її. Більше того, дивуються тим, хто не розчинився в цій асиміляції та зберігає власну ідентичність. Процитуємо на підтвердження ще один цікавий текст – мемуар Олександра Ципка *Моя Одеса* (2008). Автор подає чимало цінних деталей з недавньої історії

¹⁴ Cit. per O. Ksendzyuk, *Odesskiy svet*, <https://www.migdal.org.ua/times/116/23978/> [15.11.2019].

міста. Однак його світоглядна настанова зраджує також певні стереотипи й упередження, виховані радянською системою цінностей. Ципко є щирим прихильником *русского мира*, який безпосередньо ідентифікує з одеською традицією, трактуючи як основу «одеськості». Він зауважує велику міграцію в сучасне місто, зокрема українців з Причорномор'я та інших регіонів. Однак відмовляє їм у праві на виявлення власної ідентичності, фактично дискримінуючи як спільноту, накидаючи колоніальну оцінку, що апелює до давніх стереотипів, які О. Ципко звично повторює:

За более чем 100 лет развития Одессы как главного города созданной Екатериной II Новороссии, возникшего в окружении украинского крестьянского мира, она только укрепляла свою русскость. До революции Одесса как раз и была тем уникальным плавильным котлом, который из великороссов, малороссов, поляков, евреев и немцев формировал русскую имперскую нацию. Отец моего отца, великоросс с латышской фамилией, пришел сюда, в Одессу, поступать в Новороссийский университет из белорусской Лиды, окончив Шяуляйскую гимназию. Отец моей матери, фамилию которого я ношу, пришел сюда, в Одессу, во время голода 1901 года из украинской деревни Ольшаны из-под Проскурово. Несмотря на свое церковноприходское образование, дед Ципко нормально говорил на русском языке и никогда, насколько я помню, не противопоставлял свое украинское происхождение русскости. Вообще, надо понимать, что противопоставление «украинского элемента» «русскому элементу» шло сверху, а не от народа, и прежде всего – от строителей нового, советского общества [...].

Но сегодня, спустя годы, надо признать, что и в Одессе украинизация, по крайней мере при моей жизни, от десятилетия к десятилетию происходила по нарастающей. Просто одесситы не хотели видеть, как они, носители «русского элемента», год за годом уступают свои позиции в самом главном «украинскому элементу». Характерный одесский эпитет «колхозник», которым они награждали выходцев из украинской деревни, как раз и был стеной, которая мешала нам осознавать происходящие на наших глазах перемены в духовной и культурной жизни Одессы.

Все дело в том, что те, кого старые одесситы и мы, молодое поколение, подражая им, называли «колхозниками», на самом деле были верховной властью в Одессе. Выходцы из украинского села и сел, окружающих Одессу, уже в 50 были главными в обкоме партии, в обкоме комсомола, в милиции и т.д. По какой-то непонятной причине коренные одесситы

нікогда не стремились быть властью, не стремились делать партийную или комсомольскую карьеру. Одесситы еврейского происхождения во власть не стремились, ибо их туда, как правило, не пускали. А мы, одесситы славянского происхождения, мечтали обо всем, но только не о партийной карьере¹⁵.

Автор бачить лише один спосіб «вростання в одеський світ» – за посередництва російської мови та культури. Інші ідентичності, на його думку, можуть мати в цьому контексті лише другорядний вплив, або, що ще гірше, вони руйнують локальну самосвідомість, архаїзуючи її. Погляд, що й казати, специфічний, але досить характерний для сучасних настроїв міцно асимільованих мешканців міста над Чорним морем. Тезу про добровільне визнання російської мови як мови спілкування варто сприймати з певною дозою іронії, пам'ятаючи, що домінація Росії призвела до насадження російської мови та культури – звісно ж, у рамках широкого проекту колонізації півдня України в XIX та XX століттях. Ця практика була успішно успадкована й продовжена радянською владою, до того ж із застосуванням сильного репресивного апарату, що принципово ліквідував усякі осередки національно-культурного життя поза дозволенім і, по суті, імітаційним офіційним дискурсом «дружби народів». Зворотний бік цього процесу – утиски та придушення інших мовно-культурних чинників (українських, єврейських, румунських, польських тощо). Очевидно, великі зусилля, витрачені на опір політиці тотальної русифікації, могли б бути застосовані з більшою користю та продуктивністю для розвитку різних національно-культурних осередків.

Інакшість по-одеськи. Асиміляційні процеси можна уявити як скерування різноспрямованих векторів в один бік, завдяки чому вони набувають великої сили впливу. Однак тільки з поверхового погляду цей акт виглядає добровільним, насправді він завжди містить послідовний тиск влади, що веде до уніфікації розріз-

¹⁵ A. Tsipko, *Moya Odessa*, <http://ruskiymir.ru/media/magazines/article/141811/> [15.11.2019].

неного середовища. Якщо для колонізатора це має безумовний позитивний ефект, то для етнокультурної меншини, навпаки, стає загрозою, причому нерідко – з незворотними наслідками. Так сталося з євреями, поляками, українцями, греками, болгарами, німцями тощо, які в одеському середовищі асимілювались і втратили питомі ознаки власної культури, передусім мови, традиції, релігії. Небезпека асиміляції полягала в тому, що вона руйнувала елементи локальної ідентичності, які ледве встигли проявитися, але не мали шансів на тривалий розвиток. У радянський період вона призвела до ще більш загрозливих наслідків, коли з культурної перетворилася на ідеологічну. Не випадково талановиті автори, що походили з Одеси, переїхавши до Москви, ставали адептами сталінського режиму (Валентин Катаєв, Ісаак Бабель, Віра Інбер та ін.). Їхній прагматизм, винесений із рідного міста, таким чином, перетворився у колабораціонізм, забезпечуючи шанс виживання коштом цинічного пристосуванства й загибелі інших, що були їхніми близькими колегами та друзями.

Існує стереотипне уявлення, що Одеса в минулому була російсько-єврейським містом, причому одеські євреї нібито самохіть присвоїли російську ідентичність, яку вважали престижною та перспективною. Насправді поступові діячі єврейської спільноти так само нарікали на русифікацію, як представники інших меншин. Володимир Зеєв-Жаботинський, який провів у місті свої дитячі та молоді роки, свідчив, що враження російської Одеси виглядає ілюзорним. Він доходив такого висновку:

Навіть незважаючи на те, що за мого часу вона знаходилася в Росії і за мого часу була дуже русифікованою мовно, Одеса насправді не була російським містом. Вона не була і єврейським містом, хоч євреї й були, очевидно, найбільшою етнічною спільнотою, особливо якщо зважити на те, що половина так званих росіян насправді була українцями, тобто людьми, що відрізнялися від росіян, як американці від англійців або англійці від ірландців¹⁶.

¹⁶ Cit. per P. Herligi, op. cit., s. 241.

Наведені приклади добре ілюструють, що проблема асиміляції – як щодо минулого, так і щодо сучасного міста, не тільки не вивчена, а й нерідко не розпізнана, дарма що еґо-документи дають багатий матеріал для її дослідження. Разом із тим слід наголосити, що національно-культурна асиміляція призвела до творення гібридних культурних явищ, які на сьогодні є невід’ємною частиною «одеського міфу» та місцевого колориту. Маємо на увазі міський сленґ з елементами їдиш та української, або ж російськомовних адаптацій популярних кабаре́тних пісень (первісно також виконуваних на їдиш), або одеський гумор, що також виник як результат змішування кількох дискурсів, тощо.

Цікаву історію культурного «вростання» в місто описує у спогадах відомий одеський поет та есеїст Борис Херсонський. Хоча рід поета ще від початку XIX століття був пов’язаний з приморським містом, проте його не оминули історичні драми новітньої епохи. Відтак Борис Херсонський належить до євреїв асимільованих, що послуговуються російською мовою як рідною. Разом із тим прикметна його творча еволюція. Адже в останні роки Херсонський став писати також українською, а його громадянська позиція в російсько-українському конфлікті симптоматична: поет іронічно називає себе «жидобандерівцем», пародіюючи штампи імперської пропаганди сусідів. У спогадах Бориса Херсонського варто звернути увагу на кілька акцентів, які вказують на локальну тотожність його міста. Цей автор сприймає Одесу як властивий палімпсест, причому таке враження природно склалося ще з часів дитинства, коли доводилося пізнавати заборонені сторінки минулого:

В тому будинку, де ми жили в Одесі, дійсно розташовувалося ЧК. У дворі, де я грав дитиною, розстрілювали. Дія оповідання Бабеля «Фроїм Грач» відбувається саме в цьому будинку. На площі Потьомкінській, нині знову Катерининській. І я на власні очі бачив передсмертні написи на стінах, коли хлопчиськом десяти-одинадцяти років лазив по підвалах з китайським ліхтариком. Коли кажуть правду, складається враження штучності чи надуманості. Я часто помічав, що не буває приголомшливих

надуманих фактів і почуттів: ти ніколи не вигадаєш і не відчуєш таких речей, які показує тобі реальність...¹⁷

У моделюванні образу міста Борис Херсонський відштовхується від родинної пам'яті, потім збагачує її деталями біографічного характеру, накладаючи їх на хронологічну канву радянської та пострадянської історії. Він проектує пам'ять міста як волелюбного середовища, яке завжди опиралося тоталітарним практикам, хоча немало страждало від них. Автор рано прилучився до дисидентського руху, але це не був жест якогось самовідданого героїства, радше акт пошуку власної ідентичності в молоді роки. Культурна атмосфера міста, в якому не любили радянської влади, схилила до такого вибору. Так само вона сприяла формуванню опозиційної свідомості в період після смерті Сталіна, який став часом виховання автора мемуару. Борис Херсонський дотепно згадує про свою українську ініціацію, на відміну від Олександра Ципка, який пише про це з явним упередженням. Не маючи свідомості єврейського походження (батьки приховували цей факт, щоб не травмувати дитину, хоча антисемітських нагінок він таки зазнав, зокрема у школі), хлопчик не надавав значення національному самовизначенню. І тільки через багато десятиліть, досягнувши великий життєвий і творчий досвід, він знову повернувся до проблеми ідентичності. Характерний такий уступ щодо національної свідомості та громадянського покликання автора:

Пам'ятаю, мені було років вісім, я навчався в музичній школі. Незабаром мав бути концерт хору, і мені купили українську вишиванку. Я покрутився перед дзеркалом, залишився задоволений і сказав, що тепер я буду «гарний українець». Батьки посміхалися, а я зовсім не розумів, чому. Пізніше, коли мені все стало зрозуміло, я деякий час роздумував, чому вони мені тоді купили цю вишиванку, не пояснивши, хто ми є. Я і зараз цього не розумію. Майже шістьдесят років – такий був термін, необхідний для того, щоб урешті усвідомити, що я «таки буду» гарним українцем,

¹⁷ B. Khersonskiy, *Peredostanni rechi*, [w:] *Klapytkova kovdra*, Dukh i Litera, Kyiv 2016, s. 339.

тобто громадянином і патріотом України. А нещодавно, роки три тому, я купив собі вишиванку – на згадку про ту, яку єврейські тато й мама купили нерозумній дитині у п'ятдесяті роки минулого сторіччя¹⁸.

Херсонський чесно оповідає про пережиті події – і його оповідь має ознаки стоїчного спротиву творчої людини щодо тоталітарної системи. Еволюція переконань автора спогадів у цьому контексті також видається цілком переконливою. Спочатку пасивне несприйняття радянського ладу, пізніше участь у дисидентському русі, спроба влитися в реформаторські процеси 90-х років і, зрештою, вибір на користь українського патріотизму. Особиста еволюція накладається при цьому на метаморфози новітньої історії, які радикально змінили образ причорноморського мегаполіса.

У культурній пам'яті Одеси зафіксовано багато прикметних явищ, які засвідчують високу гідність і славу світового міста. Проблема вибору, однаке, постає тоді, коли із численних документальних свідчень про місто слід вибрати такі, які найбільше репрезентують його ідентичність. Що більше, гостріше в таких випадках виглядає проблема інтерпретації, адже за інерцією минулого домінує такий спосіб оповіді про минуле, в якому право провідного голосу й відповідних оцінок належить колишньому колонізаторові. Більше того, образ міста складається зі складного взаємозв'язку різноманітних приватних дискурсів, які мають свої специфічні особливості. Кожен з приватних спогадів має свої слабкі сторони, він приховує певну заангажованість, а водночас не вміщує всієї повноти картини минулого. Про складнощі творення спільного образу з розрізнених асоціацій пам'яті слушно роздумує польський дослідник Марек Залеський:

Nawet najbardziej drobiazgowa i wierna narracja zdolna jest pomieścić w przedstawieniu jedynie ułamek przeszłości poddany oglądowi: już sam fakt, że przeszłość to coś, co minęło bezpowrotnie, wyklucza prawdziwą

¹⁸ Ibidem, s. 343–344.

rekonstrukcję. W naszym oglądzie przeszłość to zawsze mniej niż to, co było, a zarazem i więcej, bo do rekonstrukcji przystępujemy wiedząc, co było potem. A już na pewno owa rekonstruowana przeszłość to coś innego niż przeszłość, która była, bo pamięć jest zawsze fragmentaryczna, stronicza i skłonna do cenzurowania niewygodnych dla nas faktów, czyli do amnezji. Już zresztą sama autonomia pamięci jako władzy umysłu – co podkreślają jej badacze – przesądza o tym, że kiedykolwiek sobie coś przypominamy, za każdym razem uzyskujemy tę samą, a zarazem inną przeszłość¹⁹.

Локальна ідентичність Одеси в минулому формувалася на вістрі численних, нерідко взаємовиключних впливів, що й зумовило її унікальність. Фронтирний характер міста проявився на різних рівнях його статусу, зокрема й у самоусвідомленні мешканців. Проте потрібно розуміти, що ці впливи не були рівноправними, а їхні результати нерідко використовувались у формуванні ідеологічних доктрин. Саме так сталося зі славним одеським космополітизмом, яким насправді пояснюють (не завжди коректно) дію історичних процесів асиміляції, що мали місце в Одесі впродовж XIX–XX століть, – за національною, мовною або релігійно-конфесійною ознакою. Сьогодні місто крок за кроком долає зворотний шлях: від усередненої радянської гомогенності до гетерогенності, яку свого часу було втрачено. У цитованих вище текстах его-документів нашої епохи виразно простежуються тенденції культурної історії XX ст., а також осмислюється цивілізаційна трансформація пострадянського часу.

Підсумовуючи, варто наголосити на плинності граней реконструювання та власне конструювання образу міста. Приклади его-документів, які були залучені в цій статті, підтверджують неоднозначність та множинність образу міста, хоча не завжди коректно інтерпретують його історію. Це цілком зрозуміло, адже документальні тексти верифікують колективну пам'ять, виходячи з потреб сьогодення. Вони цінні не тільки тим, що здатна освіжити численні деталі з минулого й надати йому цілісний образ, а й тим, що, актуалізовані тепер, реалізують

¹⁹ M. Zaleski, op. cit., s. 7.

певні профетичні властивості літератури. Інакше кажучи, перечитані наново мемуари про місто по-своєму програмують його майбутнє, апелюючи до певних моделей з минулого, що не втратили своєї привабливості й можуть бути нині осмислені по-новому.

References

- Chornovol I., *Komparatyvni frontyry. Svitovyi i vitchyzniani vymir*, Krytyka, Kyiv 2016.
- Czapliński P., *Poruszona mapa: wyobrażenia geograficzno-kulturowa polskiej literatury przełomu XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2016.
- Donka Odesy. *Nina Strokata v dokumentakh i spohadakh*, uporiad. O. Riznykiv, DRUK, Odessa 2005.
- Farberovich M., *Ocherki alkogolnoy topografii Odessy vtoroy poloviny 20 veka*, Samizdat, Karmiel 2005, <http://codistics.com/sakansky/paper/farberovich/max09.htm> [1.06.2020].
- Farberovich M., *Zhyzn odessitov v 50-60-e gody, kakoi ona byla*, <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/zhizn-odessitov-v-50-60-e-gody-hh-veka-kakoj-ona-byla.html> [11.05.2020].
- Halbwachs M., *Sotsialne ramki pamyati*, per. s franc. i vstup. st. S. Zenkin, NLO, Moskva 2007.
- Herligi P., *Odesa. Istoriia mista. 1794–1914*, Krytyka, Kyiv 1999.
- Khersonskiy B., *Peredostanni rechi*, [w:] *Klapytkova kovdra*, Dukh i Litera, Kyiv 2016, s. 327–377.
- King Ch., *Odesa. Geniusz i śmierć w mieście snów*, tłum. H. Pustula-Lewisaka, Czarne, Wołowiec 2016.
- Kotova O., *Neofitsina Odesa 60-80-kh*, http://www.soviart.com.ua/artjournal/arch/num17/j17_a12_u.html [15.11.2019].
- Ksendzyuk O., *Odesskiy svet*, <https://www.migdal.org.ua/times/116/23978/> [11.05.2020].
- Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Universitas, Kraków 2012.
- Polishchuk Y., *Hibrydna topografiia: Mistsia i ne-mistsia v sychasni ukrayinskii literaturi*, Knyhy-XXI, Chernivtsi 2018.
- Polishchuk Y., *Frontyrna identychnist. Odesa XX stolittia*, Dukh i Litera, Kyiv 2019.
- Rewers E., *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, Universitas, Kraków 2010.
- Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Universitas, Kraków 2007.

- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014.
- Stempowski J., *Od Berdyczowa do Rzymu*, Kultura, Paryż 1971.
- Tsipko A., *Moya Odessa*, <http://russkiymir.ru/media/magazines/article/141811/> [11.05.2020].
- Vilikovský P., *Prvá a posledna laská*, Vydavateľstvo SLOV-ART, Bratislava 2013.
- Zaleski M., *Formy pamięci*, Wydawnictwo IBL, Warszawa 1996.